

ЗА ПРОИЗХОДА НА ЕДНО АНТРОПОНИМИЧНО ЯВЛЕНИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ В БЕСАРАБИЯ

Иван Г. Илиев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE ORIGIN OF AN ANTHROPONYMICAL PECULIARITY IN BULGARIAN DIALECTS IN BESSARABIA

Ivan G. Iliev

Paisij Hilendarski University of Plovdiv

This paper approaches the naming word order in Bulgarian dialects from different regions of the country and from Bessarabia. In these dialects, the family name is placed first, then the father's name follows, and the given name stands at the end. The author supposes that this phenomenon has appeared in the Bulgarian dialects under Greek and Turkic influence.

В тази статия ще бъде разгледана една антропонимична особеност, която се среща в бесарабските български говори и ще бъдат потърсени връзката ѝ с говорите в България, хронологията и причините за появата ѝ.

Ако някой отвори книгата на А. Вѝйникова, *Селища с българско население в Югозападния Буджак. Ономастика. Топонимия. Групонимия* (Вѝйникова 2008: 196-197), на страниците, посветени на бесарабското българско село Суворово (Шикирлик, Шикирли Китай), Болградско, ще се натъкне на много интересно построени лични и родови имена от сорта на *М'ѝнуф-Кѝл'ѝф-Въсѝлуф Иван, Пѝпо-Ивѝно Кѝрувѝтъ Мѝнѝ, Д'ѝнко-Ивѝнуѝтъ Дѝръ, Пѝпо-Ивѝно-Кѝровите*. Едва ли става въпрос за руско влияние, защото при руския модел, който, както ще се види по-долу, наподобява грѝцкия, първо се поставя фамилията, после личното име и накрая бащиното (*Илиев Иван Георгиевич, Леоненко Наталия Владимировна* и т. н.). Освен това за него не са характерни четворните именни словосъчетания от типа на *М'ѝнуф-Кѝл'ѝф-Въсѝлуф Иван*.

На друго място ще се опитам да покажа, че е твърде вероятно предците на днешните суворовци (а може би не само на тях) да произхождат от българското село Маломирово, Елховско. Освен фонетичните, граматичните и лексикалните доказателства, които ще приведа, от значение е и антропонимията, за която става въпрос тук.

Разбира се суворовският говор не е изолиран спрямо другите бесарабски български села по отношение на това явление. То е познато и на други от тях, както може да се види от информацията за други села от Болградско в същата книга, а и в други източници. Вѝйникова (Вѝйникова 2008: 57) дава подобни примери, включително и от топонимията, и от село Владичени (или Импуцита): *Тѝмнуф-Кѝстуфти градѝни*; от село Голица (Пак там: 64): *Кѝпчи-Пѝтру-Дѝмувата нѝва, Лѝзару-Ивѝнуф-Кѝлюфта нѝва*; от Ореховка, със старо име Пандаклия (Пак там: 183-185): *Сѝмѝнуф-Гѝцувата ѝлица, Кустадѝну-Сѝтифѝнувата удинѝца, Гѝргю-Мѝнувата удинѝца*.

Други автори също са забелязали явлението. У Колесник (Колесник 2001: 27-30), за село Евгеновка, Тарутинско, част от жителите на което са по произход от Роза, Ямболско, също срещаме *Мѝт'ѝу Стув'ѝн, Бардѝуики Мѝт'ѝу Стув'ѝнуф Мѝни, Стув'ѝнуу Васѝл,*

Бардѹшки Мѹт ’ух Илѹйа Мѹт ’у, Тодорѹх Цан ’у и др., специално в говора на гюлменци от Роза (по-рано *Гюлмен*), Ямболско.

Примери се намират и в българските селища в Молдова – в гр. Тараклия (Неделчев 1998: 23, 246): *Стефан-Колѹйти, Минчо-Стоевѹ, на Енѹов-Тодоровата Кина внѹчката*. Целта ми не е да правя изчерпателен преглед на явлението във всички възможни бесарабски български села, макар че би се намерила още доста информация по въпроса.

Подобен начин на именуване се наблюдава и в българските говори в Крим (Перонковцим 2010: 212). В една от най-ранните български колонии – село Коктебел (заселено със strandжански българи), се използва подобен модел с плурална дативна форма: *Карповцим Стоян* (= *Стоян Карпов* – от родово име *Карповци* – буквално *Карпов Стоян*), *Некрасовцим Мария* (= *Мария Некрасова* – от родово име *Некрасовци*) и т. н. Формата на фамилиното име в тези примери има паралел в български говори в Бургаско, Хасковско и Родопите, *Асѹновем гал ’от госте ’у* Асенови обичат гости’ (девесилски говор в Източните Родопи), *Грудовцим кѹщата* (Бургаско) ’кѹщата на Грудови’ – за повече информация вж. Илиев и Георгиева (Илиев, Георгиева 2017).

Показаната за бесарабските български говори особеност на именуване се среща и в говора на споменатото по-горе село Маломирово, Елховско (и отново в околните села). И там бащиното име се поставя пред личното, когато се използват двете заедно: *Сѹбѹиф Йорѹи* (= *Георѹи Сѹбев*), *Павлиф Рѹсту* (*Христо Павлов*), *Крѹстѹф Тодур* (= *Тодор Крѹстев*) и т. н. Жената на последния пѹк, която вместо малко име носи името на мъжа си, ще бѹде *Крѹстѹф Тодѹрца*. Съответно, името на дядото се поставя пред бащиното, ако се използват трите имена едновременно. Така например, *Павел Христов Павлов* се изговаря като *Павлиф-Рѹстуф Павли*, което обаче по принцип се съкращава до *Павли-Рѹстуф Павли*, а *Петър Павлов Челебиев* се изговаря *Челебѹи(ф)-Павлиф Петър*. Други примери: *Мѹ-Иванѹф Илѹйѹ съ водил прад ’аду ни, Мѹ-Иванѹф Илѹйѹ му вѹкѹли* ’Михов-Иванов Илия му викали’. Родовите имена се образуват по същия начин: *Мѹ-Иванѹви съ вѹкѹли* (*на нашия род*). Възможно е схващаните като прилагателни бащини и дядови имена да се членуват: *Пани-Стѹйѹанчениѹ Тодѹку, Брѹжѹлуѹто Кѹли, Пѹн-Кѹл ’уфту Йорѹи, Пѹн-Кѹл ’уф-Сѹбѹифту Йорѹи*. Това отново важи и при родовите имена: *Минчо(в)-Иванѹви* (= родѹт на *Иван Минчев*), *Стѹйчо(ф)-Г ’орг ’ѹеви* (= родѹт на *Георѹи Стойчев*), *Д ’анко(ф)-Танѹсови* (= родѹт на *Танас Дянков*), *Дѹбри-Иванѹфчиѹте* (= *Добрев-Ивановчиеви* – родѹт на *Иван Добрев*), *Пѹн-Кѹлифчеѹта* (= *Поп-Колевчетѹта* – родѹт на *Поп Кольо*). Изключение не прави и топонимията: *Владѹв-Дѹйчѹвия клѹденец, Дѹйчев-Гѹргевите нѹви* (Мишева, Мишев 2013: 59-60). Понякога вместо личното име се използва направо роднински термин: *на Крѹстѹф Йѹчу син ѹ му/дѹшитир ’а му*.

На тази особеност на именуването в Ямболско, без да се опитва да търси пораждащата причина, внимание е обръщал Славов (Славов 2012: 120), според когото и в с. Сламино, Ямболско, човек на име *Танѹо Иванов Желев* се нарича от всички *Жельо Иванов Танѹо*. Конкретно за проявлението на явлението в Маломирово, внимание беше обърнато в една предишна статия (Илиев, Хенцелман 2015), но тук се изнася още материал.

Сега първо ще посоча и други региони и диалекти в България, в които се използва същият начин на именуване, а после ще покажа причината за това.

Положението в околните на Маломирово села в Елховско е същото: в Добрич, където има преселници от Маломирово, един от родовете е *Радев-Драганѹвият* (Мишева, Мишев 2013: 28). В Кирилово има род *Жельо-Мѹтѹите* (Пак там: 46), в Славейково – *Дѹйчо-Гѹргов дол* (Пак там: 81), в Златиница – *Андѹн-Кѹльѹвата рекѹчка* (Пак там: 39). В село

Изгрев има род *Димо-Колеви* и *Кос-Тодорова махалà* (Пак там: 40-41). Не прави изключение и самият град Елхово с родовете *Вълво-Колеви*, *Гечо-Вълви*, с топонимите *Ганчо-Йоргиевите нивя* или *Вълво-Михо-Христовата могила* (Пак там: 35). Явлението се наблюдава и по̀ на север – в ямболските села (Александрово, Болярско, Недялско и др.), където също има родови имена и топоними от сорта на *Баев-Руси-Тодоровите*, *Атанас-Иванята*, *Коста-Петков-Стоева чешма*, *Джеджев-Петрова нива*, *Енчо-Митрева могила* (Петрова, Берова 2013: 25, 34, 105). По лични наблюдения, в село Воден, Елховско може да се чуе, например: *Бѐхме на Кòледа у Кòкин Ив̀ан*. В това село обаче, поради тронския, тоест западен, произход на населението, именуването има и малко по-различен оттенък, макар че Ончев (Ончев 2006: 28) не е прав, като пише, че явлението е чисто воденско: ... *при нас, за разлика от всички селища, които познавам, сменяме местата на имената – първо фамилното и след това собственото име – подобно на практиката в Русия. И в диалекта ни става от Георги Баралиев – Бура Гене, от Стоян Гуцеров – Гуцер Тене, Мазник Ване и т. н.*

Говорите от т. нар. Загорски клин в Елховско, а по-рано и в Одринско, са смесени говори, в които има и подбалканска (сливенско-ямболска) съставка, и мизийска, и тракийска, а се оказва, че и западна, и средногорска (Илиев, Хенцелман – Под печат). Интересно е да се види, че и в повечето от диалектите, втели се в състава на говорите от Загорския клин, съществува подобно явление. За пример може да се посочи капанският мизийски говор (Младенов 1985: 323; 329), където са засвидетелствани примери като *Й̀о̀шчо̀лу Й̀ор̀д̀ан*, *Р̀ѐ̀б̀ѝ̀ѝ̀у̀ва П̀а̀с̀ѝ̀*. В този говор по принцип притежанието се изразява предположително: *ба̀бин̀ѝ̀т̀ѝ̀ Стуй̀ѝ̀нин̀ѝ̀ к̀ѝ̀ит̀ѝ̀, д̀'̀а̀ду̀в̀ѝ̀т̀ѝ̀ Р̀а̀й̀ку̀в̀ѝ̀ п̀ѝ̀син̀*.

Още повече случаи се срещат в тракийските говори (включително Беломорска и Одринска Тракия). В село Малко Градище, Хасковско (Драгиев 1999: 19): *По-известни дървари от нашето село са Л̀ѝ̀сков Танас и Минчов Георги*. Или в с. Искра, Първомайско: *К̀урк̀ѝ̀ѝ̀ѝ̀ф Ив̀ан*, *Г̀'̀ор̀г̀'̀о̀ф П̀ѝ̀тко* (Стойков 1952: 252). Както и в Дедеагачко: *К̀ѝ̀в̀ѝ̀р̀ж̀ѝ̀ку̀ф Стуй̀ан̀* (Антонова-Василева, Керемидчиева 2013: 3), а също и в Съчанли, Гюмюрджинско: *Лушнарѝв Атанас*, *Синчѝв Батур* (Славков, Димитрова 1989: 21; Янков 2013: 55, 98).

Не прави изключение и Средногорието (Попов 2014: 355-357), където в село Чоба, Брезовско, изобилстват имена на чобенски родове от сорта на *Найденов-Таневи* (от *Найденов Таню* – бележка на Попов), и съответно: *Гочов-Митови*, *Димов-Аврамови*, *Дончов-Пеневи* и много други подобни. По лични наблюдения, в средногорското село Казанка, Старозагорско, което за разлика от Чоба, е в *шѝ*-зоната, а не е *жѝ*-говор, на църквата има плоча с надпис, в който се споменава името на революционера Иван Митев Лютов и накрая се казва, че плочата е *дар от Люто-Ивановия род* през 1997 г.

Обратният антропонимичен словоред се наблюдава и в някои родопски говори, включително павликянския. Въпросният начин за именуване е бил използван и във вече изчезналото село Дарец – единственото християнско българско село в Кърджалийско, образувано от преселници от Смолянско, Хасковско и Беломорието: *Кунтев дядо Митрю*, *Кунтев Митев Делчо* (Михайлова 1996: 158). Срещнах го и при посещение в източнородопското село Гълъбово, община Баните: *Му̀ра̀дова Г̀'̀у̀ле*. Или в текст на Кехайова (Кехайова 2012: 74) от с. Падина, Златоградско – *А̀з̀ѝ̀сески Ар̀ѝ̀ф*. Примери могат да се видят и в западна посока, примерно в Батак: *Ванчев Никола*, *Лютова Марѝе* (БНТ 1963: 65), или в западнородопския говор в Чеч, където родовият прякор също се слага пред личното име: *Сучев Пламен*, *Дерев Мануш* (Вълков 2005: 72). От говора на павликяните от

с. Житница, Пловдивско (със старо име Хамбарлий, също като Маломирово, Елховско) може да се покажат имената *Ирончов Стефан*, *Гайдаров Питър*, *Кирнов Кольо* и редица други (Стоянова 2007: 26-27). Тази диалектна група българи е пренесла феномена даже до Банат в Румъния (Стойков 1968: 316). Писмо от Иван Калчов до сина му Гюка, ученик в Букурещ, завършва с думите: *Довиждане. Калчов И(ван)*.

Българското население в Елховско и Тополовградско дълго време е живяло в тясно съседство с гръцкоговорещо население – т. нар. кариоти. От тях например е зает глаголът (*х*)*уртувам* ‘говоря’ или личното име *Йòрги*, в умалителен вариант *Йòрджу*. Както и много други думи, разбира се. В кариотските села е документирано името *Згурева Рада Стоянова* (Попов 1938: 31). Един гръцки краеведски автор, по произход от село Голям Манастир, Елховско, който ако беше останал в България, щеше да се казва Моско Георгиев Терзиев, по гръцки образец се е подписал на ръкописа си *Τερζίδης Μόσχος του Γεωργίου* (Терзидис 2008).

Но не само кариотите, а и каракачаните се именуват по същия начин. Каракачаните от Казанлъшко, Карловско и Сливенско до края на 40-те години на ХХ век от октомври до март редовно идвали да зимуват около Маломирово и Раздел и из други села от района. Една част от тях вдигали зимните си колиби в местността *Стражата* (вж. Мишев, Мишева 2013: 75), между Маломирово и Раздел, като купували от местните българи слама за овцете си. За тези миграции се споменава и у Асенова (2016: 12) – в нейния материал има каракачанско изречение, в което се казва, че представителите на тази етнографска група от Сливенския Балкан зимите целите ги прекарвали в Елховско и Тополовградско. А Ив. Гълъбов (Гълъбов 1962: 15) отбелязва, че докъм началото на 50-те години на 20 век част от каракачаните зимували и в Странджа. Когато каракачаните назовават някого, първо казват прякора му (т. е. фамилията) и след това собственото име. Например, *Георги Грунов* се произнася *Грунас Георгос* (Батаков 2004: 64). В Речица, Сливенско, един каракачанин ми се представи като *Джелепов Димитър*, вместо като *Димитър Джелепов*. Когато в Сливен попитах каракачаните за конкретен пример по отношение на именуването, отново с образец съчетанието *Георги Грунов*, казаха ми, вкарвайки пропуснатата от Батаков допълнителна информация, че *Георги Димитров Грунов* се предава като *Грунов Георги на Димитър* (*Грунас Георгос ту Димитриу*) – сравни с горния пример с Моско Георгиев Терзиев и с руския начин на именуване, който вероятно също е повлиян от гръцкия чрез многовековния културен обмен. Точно оттук се е появил словоредът на гореспоменатата кариотка с българско име (кариотите са били смесена гръцко-българска етнографска група) *Згурева Рада Стоянова*, чието бащино име на гръцки ще да е звучало *Згурева Рада ту Стоян(у)*.

Явлението се среща и при одринските гагаузи, които споделят с тополовградските кариоти обичая за изобразяване занаята на покойниците върху надгробните им паметници и фонетичния преход *с* → *ш*, а с мизийските български говори ги свързва гребенският преход *ж* → *џ* и капанският антропонимичен словоред: *Джелязколар Танаш*, *Тоноолу Анасташ*, *Карайованолу Миту*, *Камбуролу Йорги*, *Дочоолу Костанди* и др. (Младенов 1938: 56, 60).

Разгледаният антропонимичен словоред има много архаични корени. Л. Илиева (Илиева 2012: 38-39) показва, че това е стара индоевропейска особеност, и привежда примери (базирайки се на Вакернагел и Уест) като стгр. Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος ‘Пелеевият Ахил’ и др. По-късно на славянобългарска почва се добавят нови чуждозикови влияния освен гръцкото. Възможно е такъв да е бил антропонимичният словоред на Аспаруховите

българи. Едва ли е случайно, че именно при капанците, които се смятат за техни преки наследници (Колев 1987: 63), показаният начин за изразяване на принадлежност при лични имена, и не само при тях, е толкова типичен (Младенов 1985: 323, 329). Нещо, което в Европа е много характерно за унгарците, които дълго време са съжителствали с тюркоезичните българи в териториите на север от Черно море. По-късно сигурно са се прибавили печенежкото, куманското и османотурското влияния.

Докато на български може да се каже и *момчето на Стоян*, и *Стояновото момче*, на *Стоян момчето*, *Стояновият Иван*, в турски притежателят се слага винаги отпред: *Halimin çosiği* 'Халимовото момче', *Halimin Ahmedî* 'Халимовият Ахмед' (сравни с маломировските *Божилуто Кòли*, *Пòн-Кòл'уфту Йòрци*). Русинов (Русинов 1968: 498) също признава като неоспоримо турското влияние при оформянето на подобни конструкции в народния български език. Както личи и от лексикалните съответствия по-горе, сред мизийските преселници в Маломирово вероятно е имало и капански елемент (там също се срещат родови имена на *-лар* – *Вìчоолàр*, както и при капанците – Младенов 1985: 323).

Наличието на явлението в бесарабски български села показва, че то е било в редовна употреба в районите, откъдето част от българите се преселват там, конкретно Средногорието и територията на Загорския клин в Елховско и Ямболско и в края на XVIII и началото на XIX век. Явно е, че както при други елементи на смесените говори, конкретно за говора на Маломирово (Хамбарлий), а и други села в Елховско и Ямболско, капанското, гагаузкото, каракачанското и кариотското влияния са се наложили колективно за говорите в Елховско (за района на Средногорието явно е имало влияние от страна на гърците в Пловдивско, а за Тракия – и гръцко, и турско влияние), а от региона на Загорския клин явлението е било пренесено и до Бесарабия. Същевременно преди това на българска почва то се е видоизменило и доразвило (когато е трябвало, например, да се различават двама Ивановци – на *Събев Йòрги* и на *Петруф Тодур*), в резултат на което са се появили варианти като *М'ìнуф-Кòл'еф-Вьсìлуф Ивàn* или *Бардùшки Мìт'ух Илìйа Мìт'у* и т. н.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Л., Л. Василева, Сл. Керемидчиева, А. Кочева-Лефеджиева. Карта на диалектната делитба на българския език. София: Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, 2013.
- Асенова 2016: Asenova, P. Contact de langues: les dialectes grecs en Bulgarie. – In: Proceedings of the 6th Modern Greek Dialects and Linguistic Theory Meeting, Patras, 25-28 September 2014. Partas: University of Patras, 2016, 1-16.
- Батаков 2004: Батаков, Г. Деца на Сирако. Кратка история на каракачаните. Сливен: Обнова, 2004.
- БНТ 1963: Българско народно творчество. Т. 11. Народни предания и легенди. София: Български писател, 1963.
- Войникова 2008: Войникова, А. Селища с българско население в Югозападния Буджак. Ономастика. Топонимия. Групонимия. Велико Търново: Знак '94, 2008.
- Вълков 2005: Вълков, П. Черти от антропонимията на няколко села в Чеч. – В: Научни изследвания в чест на професор доктор Боян Байчев. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2005, 69-76.
- Гълъбов 1962: Гълъбов, Ив. Проблемът за члена в български и румънски език. Издателство на БАН. София. 1962.
- Драгиев 1999: Драгиев, Я. Кратка история на село Малко градище, Хасковски окръг. София: Издателство на ОФ, 1999.

- Илиев, Георгиева 2017: Илиев, Ив. Г., М. Георгиева. Паралел в употребата на събирателни родови имена в родопски и кримски български говори. – Известия на Научния център „Св. Дазий Доростолски“. 10. В чест на проф. д-р Иван Недев. Русе: Издателство на Русенския университет, 2017, 130-134.
- Илиев, Хенцелман 2015: Илиев, Ив. Г., М. Хенцелман. Лексикални особености на говора в село Маломирово, Елховско. – Дзяло. Е-списание в областта на хуманитаристиката 6, 2015, 1-8.
- Илиев, Хенцелман – Под печат: Илиев, Ив. Г., М. Хенцелман. Говорът на село Маломирово, Елховско. Принос към проучването на наречията в Загорския клин и Бесарабия (Под печат).
- Илиева 2012: Илиева, Л. Българският народен поетически език. София: Буквица, 2012.
- Кехайова 2012: Кехайова, Н. Интересен *a*-говор в Родопския регион. Дипломна работа. ПУ „П. Хилендарски“. Пловдив, 2012.
- Колев 1987: Колев, Н. Българска етнография. София: Наука и изкуство, 1987.
- Колесник 2001: Колесник, В. Евгеновка (Арса). Ономастика. Говор. Словарь. Одесса: Гермес, 2001.
- Михайлова 1996: Михайлова, М. Село Дарец, Крумовградско. – В: Михайлова, М. Етнографски проучвания на Източните Родопи. Кърджали: Исторически музей Кърджали и Държавен архив Кърджали, 1996, 157-218.
- Мишева, Мишев 2013: Мишева, Т., З. Мишев. Местните имена в Елховско. Велико Търново: Астарта, 2013.
- Младенов 1938: Младенов, К. Одринските гагаузи. – В: Архив за поселищни проучвания. 4, 1938, 51-61.
- Младенов 1985: Младенов, М. Характеристика на капанския говор. – В: Капанци. Бит и култура на старото население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. София: Издателство на БАН, 1985, 311-338.
- Неделчев, Н. Бесарабските българи в Тараклия (история, диалект, речник). Велико Търново: Знак '94, 1998.
- Ончев 2006: Ончев, Ив. Воден и воденци през годините. Истории, легенди, спомени и размисли. Ямбол: Светлина АД, 2006.
- Перонковцим 2010: Перонковцим, А. Кримските българи и избягалите преди два века българи от село Граматиково и Странджа. – В: Известия на Тракийския научен институт. Книга десета. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010, 205-220.
- Петрова, Борова 2013: Петрова, А., Д. Борова. Топонимията на Ямболско. Велико Търново: Астарта, 2013.
- Попов 1938: Попов, Д. „Гърците“ в Елховско. – Архив за поселищни проучвания 3, 1938, 3-34.
- Попов 2014: Попов, Хр. Родовете в с. Чоба (1700-1985). Пловдив: Интелексперт-94, 2014.
- Русинов 1968: Русинов, Р. Употреба на предпоставено несъгласувано определение за принадлежност в съвременния български език. – Български език 6, 1968, 498-505.
- Славков, Димитрова 1989: Славков, Ил., Б. Димитрова. Сачанли. Историческо и етнографско проучване. София: Издателство на ОФ, 1989.
- Славов 2012: Славов, Ив. Личните и фамилни имена (антропонимите) в Ямболска област. Произход и разпространение. Ямбол: Вилком, 2012.
- Стойков 1952: Стойков, Ст. Отчет за опитните диалектоложки проучвания в Първомайско през 1950 г. – Известия на Института за български език 1, 1952, 247-254.
- Стойков 1968: Стойков, Ст. Лексиката на банатския говор. – В: Трудове по българска диалектология. София: Издателство на БАН, 1968.
- Стоянова 2007: Стоянова, Н. Здравият корен. Пътуване в историята на с. Житница, Пловдивско. Добрич: Матадор 74, 2007.
- Терзидис 2008: Τερζίδης Μόσχος του Γεωργίου. (Село Голям Манастир). Διαλεκτός. Χουρατεμα. Προγόνων. 2008 (Ръкопис). Τρίκαλα Ημαθίας, 2008.
- Янков 2013: Янков, Г. История на село Ефрем. София: Издателски комплекс УННС, 2013.